
Äganderätt som politiskt-filosofiskt problem

AV STELLAN WELIN

”Så länge patienten begär samhällets hjälp bör kroppsdelen betraktas som tillhöriga samhället och den stora statliga organismen. Medveten skadegörelse bör beivras och förhindras med t.ex. tvångsvård.

Annars bör patienten avstå från samhällets hjälp. ’No man is an island . . . ’”

(Avslutande passus i insändare i Läkartidningen 78:4 (1981) sid 4310, Överläkare L. Åberg, Kalmar)

1. Inledning

Frågor om äganderätt har åter blivit aktuella, delvis på grund av renässansen för rättighetsteorier, delvis i samband med en mer allmän kritik av den svenska modellen och den offentliga sektorn.

Denna uppsats diskuterar frågor om hur och i vilken utsträckning äganderätt kan legitimeras från en rättighetsteoretisk utgångspunkt. Den berör frågor om vad man kan äga, vilka rättigheter som finns knutna till det ägda föremålet samt hur dessa rättigheter kan ha skapats och traderats till våra dagar. Dessa frågor diskuteras med utgångspunkt från en version av rättighetsteori, som fick sitt klassiska uttryck med John Locke¹ och som i modern tid har fått en ny renässans med den amerikanske filosofen Robert Nozick.² Under diskussionens gång görs jämförelser med äganderättens behandling inom två andra teoribildningar, nämligen inom utilitarism och inom den teori för det rationella kontraktet, som givits av John Rawls.³

Uppsatsen är upplagd på följande sätt. Avsnitt 2 diskuterar några drag i den utilitaristiska synen. Denna spelar en stor roll i det svenska samhället. Det hävdas i detta avsnitt att utilitarism har vissa nackdelar, särskilt när det gäller skyddet för den personliga integriteten. I avsnitt 3 ges en kortfattad introduktion till den rättighetsteoretiska teoribildningen. Avsnitt 4 behandlar en modern version av teorin om samhällskontraktet, nämligen Rawls teori om det rationella kontraktet, varefter uppsatsen fortsätter med den i debatten

ofta försummade historiska dimensionen i det rättighetsteoretiska egendomsbegreppet (avsnitt 5) för att därefter i avsnitt 6 diskutera vilka aspekter av fysiska ting vi kan äga. I avsnitt 7 avförs ett försök att med ”god tro” klausul ”rädda” den nuvarande fördelningen av egendom.

I avsnitt 8 och 9 diskuteras några komplikationer i Nozicks rättighetsteori. Försök att återföra äganderätt på skapande skärskådas i avsnitt 10, medan det slutligen i avsnitt 11 tas upp några nya komplikationer i möjliga egendomsbegrepp, komplikationer som i stor utsträckning uppkommit på grund av teknikutvecklingen och som ger en förnyad aktualitet åt den traditionella diskussionen om egendom och äganderätt.

Efter dessa diskussioner är min främsta poäng att en rättighetsteori som Nozicks är betydligt mer flexibel än vad som vanligen antas. Den kan – som de flesta filosofiska teorier – låna sig till vitt skilda syften.

2. Integritet, autonomi och nytta

Tanken på individernas integritet och autonomi, på individens rätt att ha en skyddad sfär inom vilken han eller hon själv bestämmer har fått en ökad aktualitet på senare tid i takt med det alltmer komplexa samhället och de många sätt på vilket staten och offentliga myndigheter griper in i enskilda människors liv. Autonomitanken kan uttryckas som de senares rätt att fritt förfoga och bestämma över sig själva.

Ett problem som snabbt uppkommer är hur långt den skyddade sfären sträcker sig. Ska tex egendom räknas dit? Ska i så fall all typ av egendom räknas dit och hur starkt ska skyddet vara? Dessutom behövs ett svar på den viktiga frågan hur konflikter mellan individerna ska hanteras när deras utnyttjande av autonomi kolliderar.

Kopplingen egendomsrätt och autonomi är inte helt enkel, men det torde vara svårt för en individ att besitta autonomi utan någon form av bestäm-

manderätt över vissa materiella föremål. Om jag inte själv bestämmer över mina ytterkläder, så kan jag inte själv bestämma när jag ska gå ut. Detta vet var och en som har blivit av med sina ytterkläder på en restaurang. Däremot är det inte lika viktigt – för min autonomi – om jag kan sälja eller skänka bort mina ytterkläder.

Per Albin Hansson formulerade på sin tid tanken om "det goda folkhemmet", där samhället liknas vid en stor familj och där vi tar hand om varandra. Ett modernt samhälle skiljer sig dock på många sätt från en familj. De personliga relationer som håller samman en familj saknas. Den svenska välfärdsstaten grundar sig den moralfilosofiska grund, som lades av den brittiska filosofen Jeremy Bentham,⁴ och som brukar sammanfattas i tesen:

STÖRSTA MÖJLIGA NYTTA ÅT STÖRSTA MÖJLIGA ANTAL!

Lite mer preciserat innebär utilitarismen ståndpunkten att det finns en enda absolut giltig norm för vårt handlande: handla alltid så att du åstadkommer största möjliga nytta för största möjliga antal.⁵

Detta är – tänker man sig – en absolut giltig norm och dessutom den enda vi behöver. Alla andra frågor är värderingsfria "faktafrågor": hur mycket nytta leder ett visst handlingsalternativ till? I utilitaristisk teoribildning tänker man sig att individerna har olika önskningar och preferenser. Förverkligandet av dessa ger en viss nytta för individen. Exakt vilken nytta det blir beror på individens personliga egenheter och behöver inte sammanfalla med vad individen i förväg tror. Samma handling kan – för olika individer – leda till olika mängd nytta.

Av naturliga skäl är det handlingsförlamande att inför varje handling tvingas göra en grundläggande utilitaristisk kalkyl för just denna handling. I stället försöker man formulera allmänna regler för handlandet och motivera dessa utilitaristiskt. (Detta kallas "regelutilitarism". Att inför varje handling tvingas göra en grundläggande utilitaristisk kalkyl kallas för "aktutilitarism".)

Dessa utilitaristiska kalkyler rymmer många problem och det finns en rikhaltig litteratur, som på olika sätt har diskuterat dem. Låt mig bara nämna två av dessa problem: det är svårt att jämföra nyttan mellan olika personer och det är oklart hur den grupp, som man summerar över, ska avgränsas. Skall exempelvis framtida genera-

tioner vara med? Olika lösningar på dessa problem kan leda till radikalt olika resultat i de utilitaristiska kalkylerna.⁶

Det är också värt att påpeka att utilitarism som *tillämpad* samhällsfilosofi på ett naturligt sätt leder till ett mycket stort expertinflytande. Politik blir från utilitaristisk utgångspunkt i allt väsentligt ett optimeringsproblem; det gäller att fördela nyttigheterna så att största möjliga nytta uppstår. En möjlig "demokratisk" variant vore att medborgarna ger till känna sina önskemål och preferenser för experterna, som sedan på ett sakligt och vetenskapligt sätt kan göra en rationell optimering. Ännu bättre från en utilitaristisk utgångspunkt vore om experterna med sina säkra och mer förfinade metoder tar reda på medborgarnas egentliga önskemål och preferenser. Det förefaller svårt att på ett naturligt sätt finna ett stöd för demokrati – i meningen en person en röst – från en utilitaristisk utgångspunkt, speciellt från en aktutilitaristisk utgångspunkt.

Naturligtvis har många utilitarister varit övertygade demokrater – många är det idag – och förrespråkat en mycket långtgående individuell autonomi. De har då givit utilitaristiska argument för detta. Dock gör man ibland som John Stuart Mill gjorde: man har en teori om den mänskliga naturen, som antas kräva ett mycket stort mått av frihet för att de mest värdefulla egenskaperna ska utvecklas. Emellertid är det svårt att värja sig för tanken att det i själva verket är *upplevelsen* av frihet – snarare än den faktiska friheten – som är viktig i detta sammanhang.⁷

Enligt min mening tillämpas utilitaristiska tankegångar i vårt svenska samhälle på många nivåer. Normalt skymms dock detta faktum av den specifika svenska tradition, som brukar gå under namnet "värdenihilism" och som – i motsats till utilitarism – förnekar förekomsten av absolut giltiga handlingsnormer. Den svenska versionen av värdenihilism närmar sig utilitarismen genom att flera företrädare i likhet med juridikprofessorn Vilhelm Lundstedt betonar "samhällsnyttans" betydelse för lagarnas legitimitet.⁸

Allmänt sett så kan utilitaristiska överväganden leda till högst varierande slutsatser. De kan leda till ett starkt stöd för den traditionella egendomsrätten – och en vilja att inskränka statens makt och inflytande – likaväl som till krav på en jämnare fördelning av egendom och på en starkare ställning för staten. Det avgörande för dessa olika slutsatser är vilka *empiriska antaganden* som görs om världen och samhället. Beroende på

vilka effekter man tror att en viss skattelagstiftning får bedömer man den önskvärd eller mindre önskvärd. På samma sätt är det när det gäller egendomsskyddet: det är från vissa ekonomisk-teoretiska utgångspunkter möjligt att argumentera för ett starkare skydd av den traditionella äganderätten; från andra utgångspunkter kan önskvärdheten av motsatsen hävdas.⁹

3. Naturliga rättigheter

Vi vänder oss nu till en tradition som istället för den utilitaristiska nyttoaspekten betonar rättigheter och individernas autonomi och integritet: alla människor är utrustade med vissa okränkbara rättigheter, vilka individerna har rätt att ha i fred oavsett vilka utilitaristiska kalkyler som kan uppvisas. Idag lever denna tradition kvar i de olika former av rättighetsdeklarationer, som FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna och Europakonventionen om mänskliga rättigheter. Dessa rättighetsdeklarationer spelar en viktig roll – trots att rättigheterna på många håll kränks.

När John Locke¹⁰ mot slutet av 1600-talet i sin berömda bok *Two Treatises of Government* ger ett klassiskt uttryck för den naturrättsliga uppfattningen, så är han en föregångare till senare tiders rättighetsteoretiker. Locke skriver om ”naturliga rättigheter” istället för ”mänskliga rättigheter” och menar att varje människa av naturen har en uppsättning rättigheter ungefär som hon har en mängd andra egenskaper. Detta har ytterst Gud bestämt.

Vilka är då enligt Locke de naturliga fri- och rättigheterna? Vi kan sammanfatta i formeln:

RÄTTEN ATT FRITT FÅ GÖRA VAD SOM HELST MED DET SOM ÄR MITT – SÅ LÅNGE MITT HANDLANDE INTE HINDRAR ANDRA FRÅN ATT GÖRA DET SAMMA.

Det finns en mängd rättigheter och för att du inte ska hindras i ditt utövande av dessa, så har du enligt den naturliga lagen, som Locke menar reglerar dessa förhållanden, rätt att försvara dina rättigheter och du har rätt att döma i enlighet med ditt förnuft och bibelns ord. När statens upprättas genom samhällsfördraget överförs rätten att försvara och döma i viss mån till staten, som utövar den på individens uppdrag.

Många av rättigheterna är sådana att de är fast knutna till individerna. Alla människor har rätt

till liv och frihet. Dessa rättigheter kan individen inte göra sig av med. Det är, enligt Locke, t ex inte tillåtet att begå självmord. (Det vore att bestjäla Gud!) Enligt Locke finns också rättigheter av ett annat slag, nämligen egendomsrätten eller äganderätten. Egendom är något som individen måste förvärva eller få som gåva och som kan avyttras.

Vi kan inte lika enkelt som Locke kalla in Gud som garant för rättigheterna och kan därför hamna i vissa problem. Det finns dock flera möjliga försvarspositioner för en rättighetsteoretiker att inta. En är att hävda att rättigheterna existerar och att vi med intuitionens hjälp kan inse vilka de är. Från en utilitaristisk utgångspunkt kan hävdas, att även om rättigheterna inte finns, så är det synnerligen lämpligt att anta deras existens¹¹ (t ex för att kunna hävda autonomiprincipen och därmed få en bättre förankring för den demokratiska principen en person, en röst). Andra försök kan starta från en rationell (fiktiv) valsituation i likhet med Rawls och att man får fram rättigheterna via en speciell rationell procedur. (Jag ska diskutera detta senare.)

Hur som helst är det uppenbart att en viss oenighet eller osäkerhet om exakt vilka rättigheter-na är inte diskvalificerar dem med avseende på deras objektiva status. Vi är, exempelvis, vanligen beredda att betrakta vetenskapliga teorier som objektiva; däremot kan vi vara osäkra på vilken som är den rätta vetenskapliga teorin.

En ibland framförd anmärkning mot idén om naturliga rättigheter, som den framställs av Locke och hans moderna efterföljare, är att det är fel att betrakta rättigheterna som en sorts egenskaper, vilka tillkommer individerna. Nej, rättigheter, hävdar dessa kritiker, är relationsbegrepp: individen A har rättigheter i förhållande till individen B.¹² Om detta finns åtskilligt att säga. Det första är att de naturliga rättigheterna inte är de enda rättigheter, som individerna har. De kan också generera vad vi kan kalla löftesrättigheter genom att A lovar att utföra något för B (t ex mot en viss motprestation). Dessa nya ”rättigheter” är uppenbart av relationskaraktär. Den andra synpunkten är att en skarp gränsdragning mellan ”relationer” och ”egenskaper” kräver vissa filosofiska antaganden, som långt ifrån är självklara. Betrakta utsagan ”A är gift med B”. Här finns en relation ”gift med”. Vi tvekar dock inte att tala om egenskapen ”gift”. I detta fall blir korrespondensen mellan egenskapen och relationen inte entydig; att A är gift ger ingen upp-

lysning om vem A är gift med. När vi kommer till de naturliga rättigheterna, så blir förhållandet anorlunda. Varje människa har samma rättighetsrelation (med avseende på de naturliga rättigheter som är direkt knutna till en individ) till varje annan människa. Därmed får vi en entydig motsvarighet mellan dessa relationsrättigheter och rättighetsegenskaperna och därför kan rättigheterna utan alltför stora problem betraktas som egenskaper.

En nutida efterföljare till Locke, den amerikanske filosofen Robert Nozick, betraktar rättigheterna – han vill inte tala om ”naturliga” – som en (hyper)sfär i det ”moraliska” rummet innanför vilken ingen har rätt att träda utan individens tillstånd. Nozick vill inte ta ställning i frågan varifrån rättigheterna kommer utan utgår från att rättigheterna finns där. Vi ser också att rättigheterna i Nozicks formulering har en nära anknytning till den personliga integriteten. Det kan tyckas förbryllande att Nozicks formulering av rättigheterna är ”negativ” – den säger vad andra inte får göra – medan Lockes är ”positiv” och säger vad individen får göra. Den enkla förklaringen är att rättigheterna kan betraktas från två håll: dels som en rättighet att utföra handlingar, dels som en skyldighet (för andra gentemot individen) att inte hindra detta handlande.

I Lockes teori finns rättigheterna liksom den naturliga lagen, som reglerar förhållandet mellan människorna, oberoende av staten. Locke tänker sig ett tidigt statslöst naturtillstånd ur vilket staten uppstår genom ett samhällsfördrag, vilket sluts av individerna av utilitaristiska skäl för att skydda deras rättigheter, speciellt för sin egendom, vilken av naturliga skäl är begärlig för omgivningen. Även hos Nozick är rättigheterna oberoende av staten; dock har Nozick en annorlunda syn på staten och avvisar tanken på ett samhällsfördrag som grund för statens legitimitet.

4. Det rationella kontraktet

En naturlig tolkning av Lockes tankar är att samhällsfördraget en gång har slutits, dvs det motsvarar en verklig historisk händelse. En modern och sofistikerad version av kontraktsteorin, där detta historiska drag saknas, ges av John Rawls i hans inflytelserika bok ”A Theory of Justice”.

För det första så antar Rawls inte att det finns ett faktiskt existerande fördrag, som har ingåtts vid en viss historisk tidpunkt. Han diskuterar istället vilken form av fördrag rationella, oegennyttiga och välinformerade människor skulle ha

slutit under vissa förutsättningar. (Hans metod med slöjor av okunskap är ett sätt att åstadkomma, att de som drivs av egoistiska motiv trots detta tvingas handla oegennyttigt.) Det är alltså ett hypotetiskt fördrag som Rawls diskuterar. Eftersom detta hypotetiska fördrag är det optimala (givet Rawls förutsättningar) så blir det också rationellt att följa det.

Rawls bygger, utan att explicit nämna det, på en alldaglig företeelse: människor har oerhört svårt att sluta principöverenskommelser; de flesta sneglar på utfallet för egen del. Antag att vi på ett möte ska utse en representant till någon instans och diskuterar denna ännu ej valde representants befogenheter. Vår ståndpunkt i en sådan fråga är ofta beroende av vem som blir representant. Enda sättet att få ett någorlunda opartiskt beslut är om ingen vet vem som ska bli representant, när beslutet om befogenheterna ska tas.

Ett naturligt sätt att översätta detta förhållande till den tänkta fördragsituationen är att de fördragslutande parterna inte vet om sin egen roll i det framtida samhället. Detta är Rawls berömda ”slöja av okunskap”. För att ta det konkret: om du inte vet om du kommer att tillhöra gruppen fattiga eller gruppen rika i det framtida samhället, så aktar du dig noga från att sluta överenskommelser som gynnar den enda parten på den andres bekostnad. Du blir av rent egoistiska skäl tvungen att vara någorlunda ”rättvis”.¹³

Rawls ägnar mycket arbete åt att definiera detta ursprungliga tillstånd och åt att definiera sin slöja av okunskap. Svårigheten är naturligtvis att de fördragslutande också måste veta mycket. De måste nämligen kunna förutse konsekvenserna av sina överenskommelser, vilket innebär att vi måste anta att de besitter ett visst mått av vetenskaplig kunskap. Själva samhällsfördraget sker sedan i etapper: först kommer man överens om vissa allmänna regler, sedan går man vidare till den konkreta konstitutionen osv. Varje steg kräver sin slöja av okunskap; successivt lyfts delar av den ursprungliga slöjan bort.

Detta rationella val av principer för en konstitution är avsett som ett alternativ till utilitarism; i stället för största möjliga nytta summerat över alla medborgarna (eventuellt summeras över en annan mängd) vill Rawls introducera två andra principer som de viktigaste. Den första kräver att var och en har rätt till en maximal mängd av rättigheter – förenlig med att andra har samma rätt. Den andra kräver att positioner och uppdrag i samhället är öppna för alla. Sociala och

ekonomiska olikheter tillåts *endast* under förutsättning att dessa olikheter gynnar de sämst ställda i samhället.¹⁴

Den privata äganderätten får inte någon särställning vad gäller skydd. Staten kan mycket väl konfiskera delar av förmögenheter om detta leder till bättre förhållanden för de sämst ställda. (Det är dock inte helt klart vilket tidsperspektiv som ska användas, när man ska bedöma konsekvenserna av fördelningen.)

Rättigheter – tex egendomsrättigheter – kan upphävas om de strider mot någon av Rawls två principer för det rättvisa kontraktet. Precis som i utilitaristisk teoribildning kan dock rättigheterna introduceras som härledda begrepp och i likhet med situationen inom en utilitaristisk teoribildning är det svårt att finna principiella skäl till skydd för ett utvidgat äganderättsbegrepp – däremot kan det finnas argument för ägandet av sin kropp, sina kläder osv.

Ett problem med Rawls ansats är att det är svårt att inse skyldigheten att hålla och följa ett fiktivt kontrakt. Vi kan jämföra med situationen vad gäller avtal om lån och skuldförbindelser. Till varje tänkbar skuld finns det ett tänkbart avtal ur vilket denna skulle ha uppstått. Vi är dock endast skyldiga att följa faktiskt ingångna avtal; de fiktiva saknar helt kraft på detta område. Här räcker det inte att hävda att det hade varit rationellt av mig att ingå ett visst finansiellt avtal – jag måste de facto ha skrivit på avtalet. I Rawls version spelar därför antaganden om slöjan och den ursprungliga situationen – liksom rationaliteten – en stor roll: det är endast avtal ingångna under dessa förhållanden som vi är skyldiga att hålla.

5. Den historiska dimensionen i ägandet

Låt oss gå tillbaka till den rättighetsteoretiska traditionen och studera ett försök av Robert Nozick att utveckla en teori där rättigheter – och även egendomsrätt – spelar en nyckelroll. Denna teori inskränker enligt Nozicks starkt statens möjlighet att vidta åtgärder för att förändra fördelningen av egendom.¹⁵ Vi ska dock se att även med denna utgångspunkt blir det mycket svårt att ge principiella skäl för det riktiga i den faktiskt existerande egendomsfördelningen. Vad som legitimeras i Nozicks teori är en ideal, förmodligen okänd, riktig egendomsfördelning.

Att fastställa vem som har rätt att yttra sig fritt är enkelt; det har alla (i princip). Det är, tänker vi oss, en rättighet som inte kan lämna individen även om möjligheten att utnyttja den kan in-

skränkas. Vem som är ägare till ett visst föremål är betydligt svårare att fastställa, eftersom en sådan rättighet kan avyttras. Om man följer Locke och Nozick, så introduceras en historisk dimension. För att fastställa att A är ägare till ett visst föremål, så måste vi fastställa att A förvärvade föremålet på riktigt sätt. Antag att A köpte det av B. Då gäller att B i sin tur var ägare, annars hade B inte rätt att sälja det. På så sätt kan vi resonera tillbaka till den tidpunkt då föremålet ifråga första gången fick en ägare.

I en kontraktsteori enligt Rawls linjer introduceras inte med nödvändighet detta historiska drag. När individerna under sin slöja av okunskap tar ställning till de principer, som ska styra samhället, så tar de så småningom också ställning till äganderätten. De väljer då en form, som – under slöjan av okunskap – förefaller dem rationell och förenligt med de två principerna.

I Rawls schema finns – åtminstone i princip – möjlighet att individerna upptäcker att äganderättsförhållandena har urartat och att det behövs nya överenskommelser. Eftersom man en gång har upprättat principerna för äganderätt, så ligger det inget otänkbart i att man förändrat dem.¹⁶ En sådan möjlighet låter sig svårligen förenas med det synsätt, som representeras av Locke och Nozick.

Låt oss starta med Locke. I begynnelsen ägs allt gemensamt och alla människor har rätt att tillägna sig resurser ur (den gemensamma) naturen för sina behov. Genom att utföra ett stadigvarande arbete på tex en åker blir man ägare till åkern. Generellt sett blir man ägare till en resurs genom att man blandar sitt arbete med resursen i fråga. Enligt Locke åläggs individerna dock vissa restriktioner. De får inte tillägna sig så mycket, att resurserna förstörs, tex genom att individen inte kan använda hela skörden utan att en del förstörs. Denna restriktion gäller enligt Locke endast i naturtillståndet innan penningen uppfunnits (upptäckts) och upphör med en större ekonomisk utveckling.¹⁷ Har man väl blivit ägare så har man rätt att skänka bort resursen, byta bort eller sälja den. Dock har man inte rätt att förstöra den. Man kan äga mer än man förbrukar men denna egendom måste bestå i något som ej förstörs. Locke rekommenderar pengar, som han anser ha bestående värde.

Det kan vara värt att lägga märke till att begränsningarna i tillägnandet kommer från två håll: dels får ingen hamna under en viss minimivärde på grund av tillägnandet, dels får ingenting

förstöras. Det är bara denna sista aspekt som introduktionen av pengar har betydelse för. Nozick fördjupar Lockes diskussion kring förbehållet i tillägnandet och diskuterar ingående även den första aspekten. (Mer därom senare.)

Nozick fortsätter i Lockes fotspår men är betydligt mer medveten om problemen med det ursprungliga tillägnandet. I själva verket tar Nozick upp så många problem med detta att man frågar sig vad som blir kvar.¹⁸ Han diskuterar hur man blir ägare till en bit mark. Räcker det att inhägna området för att senare plöja? Blir man ägare till marken innanför inhägnaden eller bara till marken under staketet? Om man landstiger som första människa på planeten Mars och sätter spaden i jorden (!) blir man då ägare till hela planeten Mars eller eventuellt till resten av (det obebodda) universum? Nozick besvarar inte dessa problem, men medger att det är viktigt att finna principerna för det ursprungliga tillägnandet. Själv tycks han luta åt ett förslag, om att den nye ägaren till en tidigare oägd resurs ska tillägna sig den nya resursen genom vad han kallar "lokal entropiproduktion på platsen".¹⁹ Detta förslag är dock mindre lyckat; för att bli ägare till en bit oägd mark räcker det att skräpa ner eller bara stå och andas på platsen ifråga.

Nozick tror dock inte som Locke att begränsningarna i det ursprungliga tillägnandet ändras med penningens införande. Nozick inser – i likhet med varje person med elementär ekonomisk bildning – att marknadsmekanismerna inte introduceras med införandet av pengar; det är istället tvärtom så att pengar införs för att underlätta marknadens arbete.

Den fortsatta utvecklingen efter det ursprungliga tillägnandet fram till våra dagar är enklare. Ägandet kan överföras på de traditionella sätten: köp, försäljning eller gåva. (Arv är ett specialfall av gåva i denna typ av rättighetsteorier.) Här spelar naturligtvis överenskommelser en viss roll och individerna gör frivilliga överenskommelser om dessa transaktioner. Emellertid uppträder här ett problem. För att frivillighet ska sägas föreligga, så måste båda parter i överenskommelsen ha någorlunda liknande information; i varje fall får den ena parten inte undanhålla väsentliga upplysningar från den andre. Nozick diskuterar knappast alls dessa problem, som ytterligare förstärker det historiska problemet.

Kuriöst nog menar Nozick, att en person vars förmögenhet grundats på bidrag från många olika människor – som Henry Fords – med betydligt

större säkerhet är ägare till "sina" förmögenheter än personer, som ärvt "sin" egendom i rakt nedstigande led.²⁰ Argumentet bygger på antagandet att de flesta av de personer som köpt en T-ford av Henry Ford och därmed bidragit till hans förmögenhet nog har varit rättmätiga ägare till det som betalades för bilen. Detta kan ses som ett försök av Nozick att försöka komma förbi det historiska problemet och därmed göra troligt att den nuvarande fördelningen är berättigad.

All egendom är, enligt Nozick, enskild. När människor äger någonting tillsammans, så sker det i form av andelsägande, där individerna kan avyttra sin del. Detta blir en konsekvens av Lockes och Nozicks idéer om det ursprungliga tillägnandet. Därför kan staten inte äga något, annat än i form av att medborgarna har individuella andelar vilka de kan sälja. För att få rum för andra former av ägande, så måste man tillåta andra former av ursprungligt tillägnande (det är inget omöjligt eller ens principiellt svårt i Nozicks teori) eller tillåta olika överenskommelser, som förändrar ägandets struktur.

Nozick har i sin utopidiskussion pläderat för möjligheten att införa frivilliga ändringar i äganderätt. Dessa ska dock närmast tolkas som att medlemmarna i en utopi då skänker egendom till andra medlemmar och därmed åstadkommer ändringen.²¹ Att åstadkomma omfattande och bindande överenskommelser om ändrad äganderätt torde vara omöjligt inom ramen för Nozicks teori.

Som tidigare nämnts finns det olika sorters rättigheter: de som alltid följer med individen och egendomsrättigheter, som kan förvärfvas och avyttras. Hos både Locke och Nozick behandlas dessa rättigheter på väsentligen samma sätt och de gör ingen skillnad mellan olika sorters egendom. Om vi vänder tillbaka till metaforen med den skyddade sfären innanför vilken ingen har rätt att komma (utan tillstånd), så räknar både Locke och Nozick med en skarp gräns för denna sfär. Här finns naturligtvis möjligheter till en modifierad syn på rättighetssfären genom att skilja mellan de egendomsrättigheter som tillkommer individen på ett nära sätt och de som har en lösare anknytning till individen. Härigenom får rättighetssfären en mer diffus gräns och möjligen blir det en kontinuerlig gräns mellan det som är mitt och det som angår andra. Olika ställningstagande i denna fråga leder naturligtvis till olika syn på skyddet av äganderätten. Intressant nog tycks den svenska grundlagen inte heller skilja

mellan olika sorters egendom; grundlagens skydd (i den mån den alls skyddar) skyddar snarare *värdet* av individens egendom än den konkreta egendomen.²²

6. Vad äger jag när jag äger?

Tanken om det ursprungliga tillägandet aktualiserar frågan om hur mycket jag har rätt att förfoga över en resurs, som jag har tillägnat mig. Låt oss ta ett exempel från vår svenska vardag och anta att jag äger ett större område skogsmark, som mina förfäder på ett riktigt sätt har förvärvat och traderat till mig. I vår svenska miljö finns det mycket jag inte får göra som ägare: jag får t ex inte hindra andra människor att beträda marken eller hindra dem från att plocka bär och svamp. (Endast på min egen tomt kan jag göra detta.) Jag är till och med tvungen att tillåta dem att för en natt slå upp ett tält och övernatta, att göra upp eld (om det inte är allmänt eldningsförbud) osv.

Det finns en mängd inskränkningar i mitt förfogande över resursen. Betyder detta ett intrång i mitt ägande eller är jag helt enkelt inte ägare till de aspekter, där jag inte helt kan bestämma själv? Vårt vanliga språkbruk är vacklande. En intuition är att det vi äger kan vi fritt förfoga över. Tolkar vi detta bokstavligt, så blir vi inte ägare till någonting alls. I denna strikta mening är jag inte ägare till den näsduk, som jag just nu har i en av mina fickor, eftersom jag skulle kunna använda den till att strypa någon med. Detta kan dock knappast rubriceras som inskränkningar i min äganderätt.

En utveckling av denna tanke skulle vara att mina förfäder vid det ursprungliga tillägandet bara blev ägare till en del av den fysiska resursen, nämligen de aspekter av skogsmarken, vilkas innehav var förenliga med andras rättigheter. Om vi på detta sätt delar upp äganderätten till skogsområdet i innehav av olika (del)rättigheter knutna till området, så inställer sig frågan vad som ska betecknas som äganderätt. Är det bara jag som är ägare till området eller är varje innehavare av allemansrätt också ägare? Innebär allemansrätt ett partiellt ägande? (Invändningen att allemansrätten inte kan avyttras är irrelevant; vi är i normalt språkbruk ägare till våra kroppar trots att dessa inte – ännu – kan avyttras.) Uppenbarligen tänker sig dock Locke liksom Nozick att det är helt klart vilken rättighetsmängd, som krävs för att konstituera äganderätt. Detta är annars ett område där ett inslag av *konvention* kan smyga sig in. Även om de enskilda rättigheterna har en

objektiv existens, så kan deras sammanläggning till en äganderätt vara betingat av överenskommelser. Låt oss för att förenkla i fortsättningen anta att äganderätt består av en *maximal* mängd (del)rättigheter, som är förenliga med andras innehav av delrättigheter knutna till föremålet.

Från rättighetsteoretisk utgångspunkt följer dock en intressant slutsats: antingen gäller dessa inskränkningar, som allemansrätten medför, överallt i alla länder eller så gäller de inte här heller. En rättighetsteori, som betonar "fakticitet" i ägandet, har vissa svårigheter att tillåta lokala variationer. De skillnader som kan genereras inom Nozicks teori kommer genom skapandet av föreningar (utopier), där medlemmarna *frivilligt* och enhälligt ålägger sig vissa restriktioner. Att utopierna kan skapas bygger dock på den starka och enhetliga äganderätten.²³

En annan variant, som skulle kunna tillåta ägandet av alla aspekter av min skogsmark, vore att gå på linjen att jag äger rätt att fritt förfoga över alla aspekter av resursen – så länge mitt förfogande inte kränker någons rättigheter – men att denna förfoganderätt på ett radikalt sätt kan inskränkas i de situationer, där utnyttjandet från min sida leder till rättighetskränkningar. Hur detta skulle se ut behandlas senare i samband med Nozicks syn på Lockes förbehåll.

Den svenska lagstiftningen synes ta fasta på en aspekt hos egendom som den viktigast, nämligen det ekonomiska värdet. Det är minskat värde jag får ersättning för vid intrång och expropriering. Från en utilitaristisk utgångspunkt är detta naturligt, eftersom pengar är en "nyttomätare"; från rättighetsteoretisk synvinkel är det inte lika naturligt. Som vi dock ska se introducerar Nozick just detta drag i sin egendomsteori.

7. Rättigheter och "God Tro"-klausuler

För den tradition som utgår från Locke är det väsentligt, att ägandet är ett faktum, dvs att det är *empiriskt* (i princip) fastställbart vem som är ägare till vad. Den ursprungliga äganderätten får inte vila på konventioner och överenskommelser. Om Lockes antagande om ett ursprungligt samhällsfördrag förefaller suspekt ur historisk synpunkt, så blir antagandet om en (faktiskt) ursprunglig konvention om ägandet ännu värre ur ett rättighetsteoretiskt perspektiv.²⁴

En möjlig ståndpunkt är dock att hävda att äganderätten uppstår samtidigt med samhällsfördraget. Rousseau har valt denna utväg i sin bok om samhällsfördraget men har i andra samman-

hang andra ståndpunkter.²⁵ För Nozick är denna ståndpunkt inte möjlig (om han vill upprätthålla sitt stöd för sin version av egendomsrätt) eftersom han inte tror på ett faktiskt historiskt samhällsfördrag.

Antag att det ursprungliga ägandet vilade på konventioner. Då kunde situationer tänkas ha uppkommit, då olika grupper av individer hade olika konventioner om äganderätt. (Analogt med att det i Lockes teori kan finnas olika stater med olika samhällsfördrag) Detta skulle kunna resultera i att olika individer så småningom skulle kunna göra anspråk på att vara ägare till *samma* föremål, då de har olika uppfattning om vad som var rätt metod för ursprungligt tillägnande. För både Locke och Nozick är detta en omöjlig situation; högst en av grupperna skulle kunna ha rätt. I konflikten mellan de invandrande europeerna och Nordamerikas indianer, som hade en annan syn på äganderätten till jorden (man kan inte äga jord, bara bruka den), så menar Locke och troförligen Nozick att indianerna hade fel. I den rättighetsteoretiska synen på äganderätt finns inget utrymme för relativism; frågan om A är ägare till något är en fråga som *i princip* kan besvaras även om det – som vi sett ovan – kan vara nog så svårt.

Problemet med indianerna är nära relaterat till det ursprungliga tillägnandet. Från Nozicks utgångspunkt borde den naturliga frågan vara: vad blir indianerna ägare till genom sitt sätt att leva? Bliar varje indian (andels)ägare till hela området med skogar, ångar och sjöar eller blir varje indian (andels)ägare till vissa aspekter av området, t ex jakträtten? Problemet med indianernas rättigheter har inget – i denna teoribildning – att göra med indianernas överenskommelser eller tro. Överenskommelser kan skapa ett andelsäggande för varje individ – inte upphäva det enskilda ägandet av andelarna.²⁶

Om vi går på linjen, att det ursprungliga tillägnandet vilar på gemensamma överenskommelser så hamnar vi i en situation snarlik den, som Rawls behandlar. Rawls metod med sina slöjor av okunskap kan ses som en metod att generera en enhetlig konvention kring äganderätten, liksom kring övriga frågor om statens författning.

En möjlighet vore att komplettera denna historiska egendomsteori med en klausul om "god tro": om A i god tro har köpt någonting av B, trots att B inte var ägare till föremålet ifråga, så har A rätt att behålla det köpta föremålet. Vår lagstiftning innehåller många sådana tankar och onekligen skulle tillämpningen av Nozicks egen-

domsteori bli enklare. Problemet är dock att specificera vad som menas med "god tro". Vardagsbegreppet "god tro" vilar på en mängd konventioner, t ex på vad det är rimligt att kräva att en normalbegåvad person med normal information ska känna till. Utan sådana begränsningar kan vi hamna i en situation, där någon i "god tro" konfiskerar andras egendom och sedan snabbt säljer denna vidare samt gör av med pengarna. I så fall blir egendomsrätten tämligen innehållslös.

Den version av "god tro" klausul, som brukar föresväva förespråkarna, är närmast av den karaktären, att allt som nu räknas som enskild egendom också ska bli detta enligt denna klausul. Därmed skulle möjligheten till korrigeringar i efterhand försvinna och ett starkt skydd för den nuvarande egendomsfördelningen skapas. Det finns dock många problem med detta försök till lösning. Antingen måste vi åter karaktärisera vad som är korrekt "god tro" – och därmed öppnas möjligheten av att den nuvarande fördelningen vilar på ett misstag, eller så går vi på linjen att denna "god tro" klausul vilar på en överenskommelse. En sådan överenskommelse torde – i likhet med ett kontrakt – förutsätta någon form av konsensus, antingen vid överenskommelsens ingående eller idag. Ingetdera tycks föreligga i någon större utsträckning. Den enda återstående möjligheten tycks vara att argumentera för den nuvarande fördelningen från utilitaristisk utgångspunkt eller försöka härleda fördelningens berättigande från Rawls utgångspunkter. I ingetdera fallet åstadkoms den typ av skydd för den nuvarande egendomsfördelningen, som äganderättens förespråkare hoppas på.

8. Rättighetskränkningar och kompensationsprincipen

En grundläggande intuition hos Nozick är att individerna har rätt till en skyddad sfär innanför vilken ingen har rätt att komma utan individens tillstånd. Kränks individens rättigheter genom att någon tränger innanför individens rättighetssfär, så har individen rätt till kompensation.²⁷

Nozick urskiljer till att börja med två olika ståndpunkter med avseende på en rättighetskränkande handling. Det första alternativet är, att handlingen tillåts under förutsättning att kompensation erläggs. Det andra alternativet förbjuder handlingen, vilket innebär att den som utför handlingen, förutom erläggande av kompensation, får ett straff. Straffets storlek bestäms av hur viktigt det är att handlingen inte utförs, dvs

sätts utifrån avskräckningsöverbäganden. I båda fallen är rättighetskränkningar utan erläggande av kompensation förbjudet, men enligt det första så tillåts handlingen under förutsättning att kompensation erläggs. Om parterna redan före handlingens utförande har kommit överens om kompensationens storlek och reglerna kring dess erläggande, så blir handlingen inte längre en kränkning.

Det intressanta är att vissa handlingar – Nozick lägger ner ett visst mått av arbete på att precisera vilka – tillåts även om de medför en rättighetskränkning. Förutsättningen är dock att kompensation erläggs i efterhand. Något oväntat (inom ramen för en rättighetsteori) tillåts på detta sätt vissa rättighetskränkande handlingar, vilka på olika sätt medför nytta för den felande individen. Kompensation kan i många fall erläggas efteråt.

Ytterligare komplikationer finns. Vissa handlingar är sådana, att de medför en viss sannolikhet för rättighetskränkningar. Bilkörning är ett exempel på en sådan handling: jag har rätt (antar vi) att förflytta mig med hjälp av bil men jag har inte rätt att köra på någon. Samtidigt vet vi att mitt utövande av denna min rätt utsätter andra för risken av rättighetskränkningar. Vissa sådana handlingar vill Nozick förbjuda utan någon som helst ersättning till dem som förbjuds att utföra handlingarna. Exakt hur och var gränsen mellan tillåtna farliga handlingar och förbjudna ska dras menar sig Nozick inte kunna lösa i detalj. Generellt gäller dock att om en sådan i och för sig tillåten men riskfylld handling förbjuds av oss andra, så måste vi andra kompensera dem, som drabbas av detta förbud. (Ett exempel på detta är fallet med epileptikern, som förbjuds köra bil.) Detta är Nozicks viktiga kompensationsprincip, med vars hjälp han berättigar den minimala staten.

Det är värt att lägga märke till att kompensationsprincipen i Nozicks version uttalar sig om handlingar som är tillåtna. Den uttalar sig alltså om vår tillåtelse att förbjuda handlingar som ej kränker rättigheter men riskerar att göra detta.

Antag att jag äger ett hus och någon annan har byggt en flygplats, som bullrar. Detta kränker – antar vi – mina rättigheter. Vilken kompensation ska jag ha? Här finns två linjer att gå på. Jag ska kalla dem för

- a) Principen om subjektiv kompensation och
- b) Principen om objektiv kompensation

Låt oss börja med a). I denna tolkningen av hur kompensationens storlek ska avgöras är det jag själv som bestämmer hur mycket kompensation jag ska ha. Naturligtvis har jag inte rätt att begära hur mycket som helst – jag har inte rätt att begära ditt huvud på ett fat för att du har trampat mig på tårna! – men det är utseendet av min privata indifferenskurva – den linje längs vilken min totala nytta är konstant – som bestämmer kompensationens skäligen nivå.

Enligt denna subjektiva version är det fullt möjligt att det ska vara olika stor kompensation till olika personer vid i övrigt lika situationer. Endast den förfördelade personen själv kan avgöra kompensationens rimliga storlek. Två problem kan speciellt uppmärksammas med denna subjektiva innebörd av kompensation. Personen, som ska kompenseras, kan ha en mycket ovanlig indifferenskurva, vilket gör att det blir svårt att kompensera till och med lindriga rättighetskränkningar. Dessutom kan den kompensationsberättigade personen ljuga om sin indifferenskurva och därmed tillskansa sig en alltför stor kompensation.

I den objektiva varianten saknas dessa två problem. Där tänker vi oss att det finns ett objektivt och intersubjektivt mått på vad som är rätt kompensation. De fall Nozick diskuterar relateras till marknadsmekanismerna. I vårt exempel med mitt hus och den bullrande flygplatsen är den marknadsmässiga lösningen enkel. Jag kompenseras för den värdeminskning, som mitt hus drabbas av på villamarknaden på grund av bullret. Den riktiga kompensationen i denna tolkning av kompensation blir både objektiv och lika för alla.

9. Begränsningar i egendomens utnyttjande

Som vi sett skilde Locke på situationen före och efter penningens införande. Under båda gäller att ingen individ får tillägna sig så mycket resurser att de insamlade resurserna förfars. Inte heller är det tillåtet att tillägna sig så mycket att andra blir utan till sitt uppehälle. Enligt Locke ändrar penningens införande på dessa restriktioner: nu kan man samla hur mycket resurser som helst, sälja dessa och spara pengarna utan att dessa förfars. Av någon anledning försvinner även klausulen om att tillägna sig så mycket att andra blir utan.

Nozick menar, att Locke misstar sig i fråga om begränsningens upphörande.³⁰ Antingen gäller Lockes förbehåll – vad gäller det ursprungliga

tillägandet – från början och i så fall gäller det fortfarande, eller så gäller det inte från början och i så fall gäller det inte idag. Nozick diskuterar hur en rimlig utformning av Lockes förbehåll skulle se ut och hur den kan göras förenlig med hans rättighetsteori. En första iakttagelse är att förbehållet inte får tolkas som att jag genom mitt förvärvande inte får sätta någon i ett sämre läge. Detta är alldeles för restriktivt: om jag förvärvar en viss sak A och därmed nyttjanderätten, så kan inte någon annan utnyttja A och hamnar således i ett sämre läge än före mitt förvärvande.

Istället föreslår Nozick att förbehållet ska tolkas så att jag genom mitt förvärvande (eller fortsätta innehavande) av egendomen inte får åstadkomma att andra hamnar under en viss *baslinje*. Exakt hur denna ska se ut diskuterar inte Nozick. Däremot tar han ställning för att förbehållet gäller inte bara vid tidpunkten för det ursprungliga förvärvandet utan i all framtid, till skillnad mot Locke, menade att förbehållet på grund av införandet av pengar inte längre gäller.

Nozicks förhållningssätt leder till vissa problem, som han uppmärksammar och försöker lösa. Antag att vi accepterar ståndpunkten, att förvärvandet ur naturen förbjuds om detta leder till att vissa individer hamnar under baslinjen. Nozick menar att detta innebär, att även mitt fortsatta innehav ska kunna falla under regeln, även om det ursprungliga tillägandet var tillåtet enligt förbehållet. Ett exempel, som han diskuterar, är att en person A äger ett vattenhål av flera i en öken.³¹ När A tillägnade sig vattenhålet fanns fler vattenhål och tillägnande bröt vid denna tidpunkt inte mot förbehållet. Genom olyckliga omständigheter torkar alla vattenhål ut utom A:s.

I denna uttorkningssituation skulle A inte haft tillstånd att förvärva källan. Hans ägande och exklusiva nyttjanderätt skulle, enligt Nozick, utan tvekan försätta de andra i en svår situation. Vilka restriktioner ålägger Lockes förbehåll A i detta fall, när A alltså redan förvärvat vattenhålet?

Enligt Nozick finns det två alternativ: antingen skulle A inte fått förvärva källan vid det första tillfället (eftersom hans innehav senare försatte de andra under baslinjen) eller så föreligger – i den givna situationen – begränsningar på utnyttjandet av egendomen. Nozick väljer det senare alternativet.

Förbehållet i fallet med källan leder enligt Nozick till begränsningar på det pris som A får ta ut för vattnet. A har alltså inte rätt att utnyttja sin monopolställning. När vattnet återvänder till de

andra källorna upphör restriktionen. Under den tid förbehållet ålägger A restriktioner i utnyttjandet av vattenhålet, så förblir dock A ägare till källan.

Nozicks diskussion om källan är intressant därför att den antyder en möjlig uppluckring av egendomsbegreppet. Den som har blivit ägare till något är alltid ägare till detta, såvida det inte avyttras eller förstörs. Däremot medför inte ägandet utan vidare fri dispositionsrätt över föremålet; för detta krävs att Lockes förbehåll inte aktiveras. Hela tiden kan egendomen avyttras – dock följer begränsningarna med.

I Nozicks formulering av Lockes förbehåll kan detta bara appliceras på en enskild person, eventuellt också på en juridisk person som ett bolag. En vanlig situation är annars att en liten grupp av människor behärskar någon strategisk tillgång (tex jord) och utnyttjar sitt övertag till att pressa ner arrendatorerna under baslinjen. Hade det varit en enda jordägare, så hade Lockes förbehåll aktiverats, vilket skulle medfört inskränkningar jordägarens monopolställning, medan någon motsvarande inskränkning inte skulle gälla för en grupp jordägare. Detta förefaller godtyckligt, särskilt med tanke på att bulvanägande inte är svårt att åstadkomma. Det rimliga vore naturligtvis att behandla de många på samma sätt som den enda; om det tex finns en typ av arrende som denne (fiktive) ensamme jordägare inte har rätt att ta ut av sina arrendatorer på grund av Lockes förbehåll, så bör rimligen samma förbud drabba de många jordägarna.

Diskussionen om Lockes förbehåll aktualiserar en viktig fråga: var går baslinjen, som definierar när förbehållet ska tillämpas? Antas denna baslinje ligga lågt, så ger den få restriktioner, ligger den högt så ger den många restriktioner. Om vi sedan följer den ovan antydda vägen att inte göra någon skillnad mellan en enskild ägare eller en grupp, så ser vi att även i Nozicks rättighetsteori kan starka restriktioner genereras med avseende på utnyttjandet av egendom.

Skillnaden från välfärdsstaten kvarstår³² dock i många avseenden även vid en högt liggande baslinje: de rika kan inte tvingas att ge av sin egendom till de fattigare; däremot kan de tvingas avstå från att utnyttja sina potentiella möjligheter att göra sig själva ännu rikare och de fattigare ännu fattigare.

Här finns också möjligheter att introducera en miljöaspekt på äganderätten. Förutom att kränka enskildas rättigheter genom föroreningar, så upp-

står frågan om miljöpåverkan kan leda till en nedpressning under baslinjen. I så fall suspenderas det fria utnyttjandet av egendomen till dess faran är avvärd. Någon kompensation utgår inte i detta fall – eftersom restriktionen inte kränker någons rättigheter utan ingår som en integrerad del i det ursprungliga tillägnandet.

10. Det kreativa ägandet

I exemplet med källan i öknen hade vi en naturlig resurs och tillägnandet skedde direkt ur naturen. Somliga har velat se klausulen med det egna arbetet, som ska blandas med naturresursen för att jag ska bli ägare, som uttryck för ett specialfall av en mer generell princip, nämligen att jag har rätt till allt jag skapar själv. Ekonomen Israel Kirchner har tex försökt utveckla en speciell "skaparetik" för att berättiga tillägnandet av ett värde.³³ Enligt honom har jag rätt till ett värde om jag skapar det.

Kirchner tänker sig framför allt att han med hjälp av skaparetiken ska komma förbi problemet med Nozicks rättvisa transfereringar, då en ägodel byter ägare. Speciellt avser Kirchner att lösa problemet att transfereringarna synes förutsätta full ömsesidig information och en marknad i jämvikt. Antag att någon person A äger ett skogsområde, som denna person tror har ett litet värde. En smartare aktör B på marknaden vet att skogen går att sälja vidare (som timmer) och att ett betydligt högre pris kan erhållas än vad A tror är möjligt. Enligt Kirchner skapar B detta värde genom sitt agerande på marknaden och eftersom B skapar det, så har B rätt till det.

Detta är en princip som förefaller att passa utmärkt för att berättiga att finansmarknadens aktörer verkligen har rätt till sina vinster. Antag alltså att vi har en aktiemäklare, som genom en serie manövrer får kursen att stiga innan han eller hon säljer för en kunds räkning. Vårt problem – om vi tror på Kirchners skaparetik – blir dock att förklara varför inte aktiemäklaren får hela vinsten utan bara en del.

Mäklaren skapar med andras tillgångar och Kirchners skaparetik har vissa intressanta och ur Kirchners synpunkt säkert ovälkomna konsekvenser i de fall, där värdet skapas med hjälp av resurser ägda av andra. En anställd i ett företag är ett exempel på detta förhållande.

Vi kan anse att den anställda ska ha värdet av hela produkten eller bara värdet av sin egen insats, så att övriga som också bidragit till skapandet ska få ersättningar för sina bitar. Den första

varianten leder till marknadsekonomins undergång och det gör ägandet av produktionsresurser meningslöst; endast arbete får ett värde. Alternativ två introducerar svåra problem. Den naturliga intuitionen är att var och en ska ha så stor del i den producerade produktens värde som han eller hon bidragit till. Tar man skaparetiken på allvar, så borde enligt en rimlig intuition ersättning utgå i förhållande till hur stor del av den "effektiva orsaken" som varje agent åstadkommit. Därmed hamnar vi rakt inne i orsaksbegreppets labyrinter och riskerar att få en diskussion, som inte ligger medeltidens diskussion om ett "rättvist" pris efter vad gäller subtiliteter. Den vanliga lösningen är naturligtvis att låta marknaden värdera insatserna, men det synes mig inte vara en variant av skaparetiken utan fastmer traditionell marknadsekonomi.

I en fotnot i anslutning till diskussionen om de uttorkade vattenhålen förefaller Nozick också att ansluta sig till en variant av skaparetiken.³⁴ Han hävdar nämligen att om A genom kostsamma investeringar hindrat källan att torka ut, så kan Lockes förbehåll inte tillämpas. Detta leder dock till den absurda slutsatsen att varje monopol, som skapats genom synnerligen kostsamma investeringar skulle undgå att drabbas av Lockes förbehåll. En annan följd av denna skaparetik är att om någon på konstgjord väg framställer en ny ej tidigare känd produkt, tex en ny medicin, så kan inte Lockes förbehåll tillämpas och uppfinnaren/upptäckaren har rätt att utnyttja sin eventuella monopolställning. Lockes förbehåll utlöses inte eftersom ingen får det sämre än de hade det förut genom den nya monopolställningen. Låt oss tänka på en ny effektiv men resurssnål medicin mot tex aids. De som inte har råd (pga monopolpriserna) att få den nya medicinen har inte fått sitt läge försämrat jämfört med den tidigare situationen, då de inte heller hade tillgång till denna medicin. Det är instruktivt att jämföra med den typiska situationen i Lockes resonemang kring förbehållet. Då införlivar någon en tidigare gemensamt ägd naturresurs med sin privategendom; de som tidigare kunde utnyttja resursen mister denna möjlighet. I medicinfallet kunde ingen utnyttja medicinen innan den skapades.

Samma sak borde för övrigt gälla sådant som förädlad mat etc, där kunskap och skapande ingår som en väsentlig del. Därmed tenderar Lockes förbehåll att totalt urholkas. Jag vill dock understryka att det bara är i denna fotnot, som Nozick flirtar med denna skaparetik; i själva verket

är det naturligare att bortse från den och att således låta Lockes förbehåll gälla oinskränkt.

Lockes förbehåll kan dock innebära olika saker beroende på antaganden om var baslinjen går. Om man tex antar att skapandet av nya produkter och den allmänna tekniska utvecklingen höjer baslinjen, så att denna nu kräver en högre levnadsstandard än på stenåldern, så blir det helt andra konsekvenser än om man antar att baslinjen ligger i alla tider.

11. Den diffusa gränsen

En underlighet i Nozicks typ av rättighetsteori är att alla rättigheter behandlas på samma sätt. Alla rättigheter kan avyttras och bortskänkas. Det är också möjligt att sälja sig som slav. Nozick har ett kapitel där han skisserar hur en mer omfattande stat skulle kunna uppstå utan att någons rättigheter kränks.³⁵ Detta kan, enligt Nozick, endast ske genom att individerna säljer andelar i sig själva till varandra. På detta sätt blir alla delägare till alla och får därmed rätt att bestämma över andra. Proceduren kan för övrigt ses som ett sätt att på ett legitimt sätt komma innanför den skyddade sfären.

I Lockes version är detta förfarande otänkbart. Man kan visserligen bli slav genom att sätta sig upp mot den naturliga lagen eller genom att delta i ett orättfärdigt krig – och tillhöra den förlorande sidan – men man kan aldrig sälja sig som slav.³⁶ Det tillåter inte Gud, lika lite som han tillåter självmord. Skillnaden mellan Locke och Nozick kan uttryckas som att i Lockes teori äger Gud ett flertal av de mer privata rättigheterna, medan människan äger alla sina rättigheter i Nozicks teori. Därför går alltså allt att avyttra.

En möjlig utväg för en rättighetsteoretiker vore att – i avsaknad av Gud – skilja mellan olika sorters rättigheter, nämligen sådana som kan avyttras (egendom) och sådant som inte kan avyttras (privata rättigheter). När det gäller mer immateriella ting, som kunskap och information, så blir det svårare. Här är det teknikutvecklingen, som gett delvis nya problem och aktualitet åt äganderätsfrågor inom nya områden. Som vi ska se nedan – och som antydde i inledningens inledande stycke – så kan till och med ägandet av kroppens lemmar och organ problematiseras.

Låt oss börja med kunskap om mig själv och mina förhållanden, ekonomiska och andra. En möjlig utväg vore att försöka skilja mellan "privat" och "offentlig" kunskap om mig själv och min egendom. Gränsen vad gäller informationen

skulle förslagsvis – för att följa den svenska modellen – kunna gå mellan information om mina ekonomiska förhållanden (offentlig) och sådan information som ger upplysningar om hurdan jag är som person (privat). Tyvärr har svårigheten att upprätthålla denna skillnad blivit större i takt med den tekniska utvecklingen.

Dagens kraftfulla datorsystem och stora register tillåter tex (i princip) mycket snabba och enkla sammanställningar av uppgifter om min "offentliga person", uppgifter med vars hjälp en del del om min mer "privata" person kan rekonstrueras. Att jag finns i en tidnings prenumerationsregister kan förefalla harmlöst. Om man tar totaliteten av alla prenumerationsregister, som jag finns i så blir bilden en annan. På basis av denna information kan mina politiska sympatier (troligen) rekonstrueras. Lägg därtill en förteckning över vilka föreningar, som jag betalar medlemsavgift till, så ger detta tillsammans med prenumerationsuppgifterna en tämligen heltäckande bild av många av mina åsikter. På detta sätt kan uppgifter, vilka var för sig är harmlösa, vid en sammanställning bli synnerligen farliga. Dagens utveckling inom datorteknik borde därför få oss att utvidga sfären av privata uppgifter för att hindra risker för orätt bruk. Det blir viktigt att äga uppgifter om sig själv. I svensk lagstiftning har man försökt att begränsa spridningen av privata uppgifter genom att införa en särskild lagstiftning, nämligen Datalagen. Enligt denna krävs tillstånd för att samköra olika register och för att lägga upp nya register. I princip ska den registrerade ge sitt samtycke till registreringen. Det måste dock sägas att det finns en mycket stor inskränkning i skyddet för den enskilde genom att undantag gjorts för register som upprättats enligt bestämmelse i författning.³⁷

Likartade problem vållar också den samhällsforskning, som görs med hjälp av databearbetning av stora datamängder. I Sverige kräver normalt datainspektionen de registrerades samtycke och i andra fall att registren snabbt avindividualiseras, så att kopplingen till enskilda individer inte längre ska vara möjlig. Problemet är dock att en sådan avindividualisering omöjliggör samkörning med andra register, vilka innehåller uppgifter om samma personer, vilket gör att det insamlade materialet inte kan användas fullt ut. Datainspektionen vill att de registrerade ska ge sitt samtycke till registreringen och därmed också till vad registret ska användas för. Datainspektionen kräver för registrering att ändamålet med registreringen an-

ges. Ur forskningens synpunkt vore det bästa att bara behöva ange ändamålet "forskning" och ha frihet att förfoga över materialet för framtida undersökningar. Forskningens frihet kommer på kollisionkurs med medborgarnas intresse av skydd för personliga uppgifter.³⁸

Ur äganderättsynpunkt utgör dessa uppgifter om privatpersoner ett intressant problem. Den första frågan är: kan sådana uppgifter ägas. Alternativet till någon form av ägande vore att uppgifterna vore fria nyttigheter, som vem som helst kan använda. Få uppskattar denna tanke.

Den andra frågan är vem som äger dessa uppgifter. Möjligheten finns att hävda att de är statlig egendom, men det naturliga sättet ur äganderättsynpunkt är att anse att enskilda äger privata uppgifter om sig själva.

Antag att enskilda äger dessa uppgifter. Att lämna ifrån sig uppgifterna låter sig inte på ett enkelt sätt göras; de enskilda minns fortfarande uppgifterna. Ägandet av de privata uppgifterna är ett ägande som tillåter förfoganderätt men där det på grund av vårt minne är svårt att avyttra dem på det sätt som en fysisk resurs (säg en bil) lämnar mig, när jag säljer den. Kunskapen om mig själv kan (ännu) inte avyttras.³⁹

Ur rättighetsteoretisk synpunkt bör en individs utlämnande av uppgifter om sig själv snarast jämföras med att lämna tillstånd för användning av uppgifterna. Det är då rimligt att individen – för att frivillighet ska gälla – ska vara informerad om syftet och användningen av uppgifterna. Från rättighetsteoretisk synpunkt är det svårt att se att forskarna har en särställning; från utilitaristisk utgångspunkt är det naturligt att ge forskarna en privilegierad ställning.⁴⁰

Den medicinska utvecklingen har också ändrat på många traditionella förhållanden. I dag kan man avyttra eller skänka bort delar av sin egen kropp. Det har blivit tekniskt möjligt. Det är svårt att se någon naturlig gräns för vad som kan avyttras. En möjlighet att försöka upprätthålla denna gräns vore att gradera organen som mer eller mindre centrala. Ju centralare desto större (ägande)rätt till organet. Detta skulle visserligen inte ge en skarp gräns utan en diffus men skulle ändå kunna tjäna till att skilja mellan yttre och inre och mellan vad som kan avyttras och vad som inte kan avyttras. Emellertid kan vi troligen vänta oss en utveckling inom den medicinska tekniken där funktionen hos naturliga organ kan ersättas av artificiell teknik, vilket gör det svårt att tala om vissa organ som mer centrala än andra.

Med en förbättrad transplantationsteknik och artificiella organ, så blir det inte svårare att skiljas från ett utslitet organ än från ett par utslitna skor; det är bara att skaffa sig nya.

Det kan dock noteras att den svenska grundlagen tycks förhindra expropriering av organ. I 2 kapitlet 6 paragrafen i regeringsformen heter det: "Varje medborgare är gentemot det allmänna skyddad mot påtvingat kroppsligt ingrepp. . .".⁴¹

Ett annat försök att åstadkomma en skillnad mellan olika sorters rättigheter görs av James Grunebaum,⁴² som argumenterar för en skillnad mellan vad han kallar de två domänerna: sig själv och det egna arbetet respektive land och resurser. I den första domänen bör, enligt Grunebaum, något som liknar privat ägande råda, i den andra domänen ett mer "socialt" ägande, där alla i samhället har del i rätten att fatta beslut. (Med strikt privat ägande menar Grunebaum något ganska speciellt, nämligen ett fritt förfogande över det ägda. Eftersom man inte får köra hur fort som helst så kan man inte vara privat ägare till en bil i denna mening.) Ett ägande som kombinerar "privat" ägande i första domänen med ett socialt ägande i den andra kallas "autonomt ägande". Grunebaum menar att denna version av äganderätt följer ur autonomiprincipen, som på traditionellt sätt betonar individens rätt att bestämma vad som är bra för individen.

Låt mig bara peka på några problem att skilja mellan ägande av resurser och arbete. I Grunebaums version har man rätt till det man producerar men inte till land. Antag att jag äger en maskin med vars hjälp jag kan producera utmärkt matjord av sand. Om jag lägger denna matjord över ett ofruktbart område, så borde jag enligt den autonoma versionen av äganderätt bli ägare till detta resultat av mitt arbete. Å andra sidan strider mitt fortsatta innehav av denna resurs mot det sociala ägandet i den andra domänen.

Ett annat problem uppstår på grund av att det "sociala" ägandet av resurser hotar att undergräva min autonomi. Antag att jag försörjer mig som jordbrukare. Har stat och kommun möjlighet att fatta beslut om användandet av resursen, så blir jag beroende av dessa för att utföra mitt arbete. Alltså kan jag inte längre fritt förfoga över mitt arbete.

12. Avslutning

Ägandebegreppet rymmer många problem. Det är svårt att finna en säker grund för äganderätt i rättighetsteorier, eftersom det finns många möj-

liga sådana. Till och med en så pass välbestämdd rättighetsteori som Nozicks tillåter många olika preciseringar och därför olika slutsatser. Inte i någon av de varianter vi har studerat har något absolut skydd för egendom eller förmögenhet åstadkommit; det finns t ex i Nozicks teori möjlighet att (med rätta) kränka andras rättigheter för att nå socialt acceptabla mål. Dock får den kränkte att bättre läge än under en utilitaristisk teori, där vi inte behöver ha full kompensation.

Skillnaden mot en "välfärdsteoretisk kompensation" – där individerna kompenseras i icke-monetära termer – uppträder framför allt på grund av Nozicks tanke att kompensation ska utgå i pengar. Detta krav – som på sitt sätt är naturligt eftersom det leder till valfrihet – ger dock som bieffekt upphov till att all inkomstskatt är omöjlig och därmed utesluts den traditionella välfärdsstaten. Den enda skatt som tillåts i Nozicks teori är avgift till skydd – och denna avgift är frivillig.⁴³

Tillåter vi kompensation i annat än pengar och håller oss till en objektiv version av kompensationsprincipen, så behöver naturligtvis inte full ekonomisk kompensation utgå. Istället kan kompensation utgå i t ex framtida pensioner (efter 100 års-dagen!) och personen i fråga kan känna sig mycket missnöjd.

Att behandla egendom på samma sätt som "privata" rättigheter leder till problem; att ge en gräns mellan dem verkar omöjligt. Dock kan sägas att utvecklingen både inom den medicinska tekniken och inom datortekniken aktualiserar äganderätsfrågor inom nya områden. Tidigare icke kommersiellt utnyttjbara "resurser" förvandlas till potentiella varor på en marknad, vilket medför att det område där äganderätt kan spela roll utvidgas – oavsett vilken roll äganderätten bör spela.

Noter

Arbetet med denna uppsats har möjliggjorts genom ett stipendium från stiftelsen Forum för Rättsekonomi och har – i ett avslutande skede skett inom ramen för projektet "Välstånd och integritet – om den offentliga sektorns legitimering" med stöd från Civildepartementets forskningsdelegation.

Värdefulla synpunkter och kommentarer till denna version har givits av Gunnar Falkemark och Anders Tolland.

- ¹ J Locke, *Two Treatises of Government*, New York 1974 (första upplaga 1690).
- ² R Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*, Oxford 1980.
- ³ J Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford 1972.
- ⁴ J Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, New York 1984 (många upplagor). Bentham var hedonist och betonade njutningens värde. Lycka består av förekomst av njutning och frånvaro av olust.
- ⁵ Representativa presentationer av utilitarism finns i JS Mill, *Utilitarianism*, London 1972 (ingår i samlingsvolymen *JS Mill: Utilitarianism, On Liberty and Considerations on Representative Government*, ed HB Acton. Första upplagan 1863); GE Moore, *Ethics*, Oxford 1912; JJC Smart, "Utilitarianism" i *The Encyclopedia of Philosophy*, vol 8 (ed Edwards), London/N.Y. 1972. Se också presentationen i L Bergström, "Vad är nyttomoral?" (ingår i *Filosofi och samhälle*, red G Andrén m fl, Bodafors 1978).
- ⁶ Se t ex M & R Friedman, *Freedom to Choose*, som har tydliga utilitaristiska drag och som argumenterar för kapitalism, och jämför med A & G Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan*, Stockholm 1935, som från väsentligen utilitaristiska utgångspunkter företräder en socialistisk uppfattning.
- ⁷ JS Mill, *Om friheten*, Stockholm 1967.
- ⁸ Se framställningen i S Källström, *Den gode nihilisten*, Kristianstad 1986.
- ⁹ Se referenser i not 6.
- ¹⁰ J Locke, op. cit., sid 287–289.
- ¹¹ Det är naturligt att tolka Mills bok *Om friheten* på detta sätt.
- ¹² Se S Kanger, "Rättighetsbegreppet" i *Sju filosofiska uppsatser tillägnade Anders Wedberg den 30 mars 1963*, Stockholm 1963.
- ¹³ Se Rawls, op. cit., kapitel 3, sid 118–150 för en diskussion av den ursprungliga situationen. Det är värt att notera att rationalitet får en viktig ställning; andra antaganden om vad som är rationellt leder till andra ursprungliga överenskommelser.
- ¹⁴ J Rawls, op. cit. De båda principerna formuleras och diskuteras på sidorna 60–65.
- ¹⁵ Nozicks egendomsteori diskuteras framför allt i kapitel 7. Nozicks skatteargument finns diskuterat i S

- Welin, *Den minimala staten och de mänskliga rättigheterna*, Inst. f. filosofi, Göteborg 1984.
- ¹⁶ Vore de kontraktsslutande parterna helt rationella, så skulle de måhända förmått att ta hänsyn till osäkerheten redan vid det första tillfället. Emellertid kompliceras frågan av att det är oklart hur mycket information de ska tänkas ha, tex om den framtida tekniska utvecklingen.
- ¹⁷ Locke, op. cit., sid 308 och 311–312.
- ¹⁸ Nozick diskuterar Lockes teori om tillägnandet på sid 174–178.
- ¹⁹ Nozick, op. cit. sid 174.
- ²⁰ ibid. sid 158.
- ²¹ ibid. sid 321. Detta gäller dock bara för vad Nozick kallar "face to face communities".
- ²² Se diskussionen i B Bengtsson, *Ersättning vid ofrentliga ingrepp*, Lund 1986.
- ²³ Om man äger mark, så kan man starta en utopi på denna mark.
- ²⁴ Det är rationellt för en rättighetsteoretiker att sluta ett samhällsfördrag och utforma detta så att ett skydd för egendom åstadkoms. Något motsvarande skäl att göra en ursprunglig konvention om egendom finns inte, åtminstone inte i den starka version av äganderätt som traditionen från Locke till Nozick förespråkar.
- ²⁵ J J Rousseau, *The Social Contract*, London 1984, sid 15. (Många tidigare upplagor.) Rousseau tänker sig en tvåstegsprocess: först etableras en rätt att bruka mark, sedan etableras en provisorisk egendomsrätt, när ett embryo till samhälle vuxit fram. Först med statens skapande genom samhällsfördraget når egendomsrätten sin slutgiltiga form. Rousseau står närmare Hobbes än Locke: enligt Rousseau överlämnar individen i samhällsfördraget alla rättigheter till staten. Skillnaden mot Hobbes ligger främst i Rousseaus syn på suveräniteten, som han placerar hos folket som helhet, och i hans egalitära grundinställning.
- I Rousseaus *Discourse on inequality* (i samlingsvolymen *The Social Contract and Discourses*, London 1983) finner vi en syn mycket skild från Lockes. Enligt Rousseau finns "de goda vildarna" i ett ursprungligt naturtillstånd utan egendom och lever där ett fritt kringströvande och ensligt liv. När egendomen introduceras genom den starkares rätt lämnar människorna det goda naturtillståndet och därmed läggs den första grunden till alla de olikheter, som vi kan iaktta idag.
- ²⁶ Se diskussionen av D Lyons om de nordamerikanska indianernas egendomsrätt i *Reading Nozick*, ed. J Paul, sid 355, Totowa, New Jersey, 1981.
- ²⁷ Nozick, op. cit. kapitel 4 behandlar kompensationsprincipen och dess komplikationer.
- ²⁸ Nozick, op. cit., sid 78.
- ²⁹ ibid. sid 79 (diskussionen om luftföroreningar).
- ³⁰ ibid. sid 178–182.
- ³¹ ibid. sid 180.
- ³² Se avsnittet "Välfärdsstatens kompensation och omfördelning" i S Welin, *Det frivilliga samhället i Årsbok för politisk filosofi*, red. S Nordin, Lund 1988.
- ³³ I Kirchner, "Entrepreneurship, Entitlement, and Economic Justice" i *Reading Nozick*, ed. J Paul, sid 181.
- ³⁴ Nozick, op. cit. sid 180.
- ³⁵ ibid. kap 9. Kapitlet kan möjligen ses som en parodisk framställning av en hypotetisk utveckling. Dock finns inget i Nozicks teori som hindrar förfarandet. Nozicks poäng är att ingen rationell person skulle gå in på de i kapitlet skisserade ekonomiska transaktionerna. Därför finns det ingen "osynlig hand" process, som leder till välfärdsstaten. Därmed menar sig Nozick ha visat att välfärdsstaten i sin aktuella utformning endast kan ha uppstått genom otillåtna rättighetskränkningar.
- ³⁶ Locke, op. cit. sid 302 diskuterar slaveri. Om någon sätter sig upp mot den naturliga lagen, så har andra rätt att (i självförsvaret) slå ihjäl denne. Att delta i ett orättfärdigt anfallskrig innebär ett brott mot den naturliga lagen. Det försvarande landets medborgare har då rätt att slå ihjäl anfallarna. Istället för att göra detta, så kan de anfallande tas till fånga och göras till slavar. De kan närhelst de önskar upphäva sitt slaveri genom att göra uppror och bli ihjälslagna. De ursprungliga slavarnas barn kan inte bli slavar; de blir fria människor. (Alltså kan den vanligaste formen av slaveri inte motiveras från Lockes teori.)
- ³⁷ Se J Freese, *Kommentarer till Datalagen*, Stockholm 1982. En diskussion av integritetsproblem i samband med registerhantering och annat finns i A R Olsson, *Spelrum*, Uddevalla 1985.
- ³⁸ Se A R Olsson, op. cit., G Hermerén, *Kunskapens pris*, Stockholm 1986 och U Himmelstrand & S Anttila, *Dataregister*, Helsingborg 1988. Se också de hårda orden om datalagens effekt på samhällsforskning, vilka fällt av utvärderarna av svensk sociologi i E Allardt, Sverre Lysgaard och Aage Böttker, *Svensk Sociologi*, Uppsala 1988, sid 51.
- ³⁹ Naturligtvis skulle en situation analog med bilförsäljningen kunna åstadkommas genom biotekniska framsteg. Vid försäljning av uppgifter om mig själv får jag en drog, som gör att jag glömmet dessa uppgifter.
- ⁴⁰ Denna utilitaristiska ståndpunkt är mycket tydlig i Hermerén, op. cit. och framför allt i Himmelstrand & Anttila, op. cit.
- ⁴¹ G Petrén och H Ragnemalm *Sveriges grundlag*, Uddevalla 1980, sid 53.
- ⁴² J Grunebaum, *Private Ownership*, London 1987. Speciellt kapitel 7 diskuterar det autonoma ägandet och dess relation till andra ägandeformer.
- ⁴³ Se Nozicks diskussion av statens framväxt i del 1 i Nozick op. cit. Detta tema finns också diskuterat i S Welin *Det frivilliga samhället i Årsbok för politisk filosofi*, red. S Nordin. Lund 1988.